

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
FÖLDTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

A MATY-ÉR ÉS A KAPCSOLÓDÓ VÍZRENDSZER
SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE SZEGED KÖRNYÉKÉNEK
TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉBEN

SZALONTAI CSABA

BELSŐ KONZULENS
PROF. DR. HABIL. SÜMEGI PÁL
tanszékvezető egyetemi tanár

FÖLDTANI ÉS ŐSLÉNYTANI TANSZÉK
SZEGED 2014

Bevezetés, célkitűzés

Szeged és a környező települések története magyarországi viszonylatban a nagyon alaposan kutatott területek közé sorolható, melyet jól igazol a számos várostörténeti monográfia. E kutatások minden esetben természetföldrajzi áttekintésre épültek, amit alapos régészeti és történeti kutatás követett. A régió régészeti és történeti kutatásába azonban nem épültek be szervesen a vízrajz és a domborzat felfedett elemei. Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy egy új, eddig nem, vagy nem következetesen alkalmazott módszertannal értelmezzük újra Szeged és környékének településtörténetét.

Célunk az volt, hogy e táji elemek által kijelölt lehetséges megtelepedési helyszíneket felmérjük és ebben próbáljuk meg értelmezni város és környékének történetét. Ennek elvégzését két ok miatt érzetük szükségesnek (a kutatottság hiánya mellett). Szeged helyzete a két folyó torkolatában, töretlen középkori fejlődése alapján arra következtethetnénk, hogy ez a centrális pozíció, a helyi és helyzeti energiák tükröződnek majd a régészeti korok megtelepedésében is. Ez azonban nem így van. A város területéről alig néhány hiteles régészeti lelőhelyet ismerünk a magyar középkor előtti időszakból, amiből az látszik, hogy a régészeti korszakokban korántsem volt kedvelt megtelepedési hely. A másik okot az adta, hogy Szegeddel ellentétben a várostól alig 8–10 km távolságra

nagyon magas a régészeti korszakokban a megtelepedés. Ennek a kettőségnek a feloldására kerestük a választ és a lehetséges magyarázatokat.

Vizsgálati módszerek és a vizsgált terület

Vizsgált területként Szeged és Algyő közigazgatási határát választottuk ki, de a határokat nem a régi, vagy mai közigazgatási egységek mentén jelöltük ki, hanem a vízrajzi adottságok alapján.

Keletről és délről a Tisza, nyugatról a Maty-ér, északról pedig a Fehértó és a Fertő-láposa medrei zárják körül a területet.

- A dolgozatunkban részletesen megvizsgáltuk az emberi megtelepedést leginkább befolyásoló táji elemeket, elsődlegesen a folyószabályozások és vízrendezések előtti vízrajzot és a domborzatot. A munkánkhoz a szakirodalmon túl felgyűjtöttük és felhasználtuk a területet ábrázoló, magyarországi közgyűjteményekben őrzött, a 19. század vége előtti állapotot ábrázoló térképeket.
- Ugyancsak összegyűjtöttük a vizsgált területre vonatkozó azokat az írott forrásokat, amelyekben a tájra utaló információkat közöltek. Ennek keretében áttekintettük a Megyei Levéltárban fellelhető iratokat és egyéb dokumentumokat.

- A táj elemzésébe térinformatika segítséget is igénybe vettünk, továbbá hasznosítottuk a modern térképészet és távérzékelés forrásait is.
- Végül hasznosítottuk a területre vonatkozó régészeti lelőhely nyilvántartás.

E források együttes és komplex elemzésével értelmeztük a vizsgált terület és — ezen belül hangsúlyosan — Szeged vízrajzi és domborzati adottságait, annak érdekében, hogy a régészeti korok településtörténetét e keretbe helyezhessük el. Különösen azokat a területeket próbáltuk lokalizálni, amelyek biztosan mentesek voltak a Tisza rendszeres áradásaitól

Eredmények

A vízrajzi elemek részletes elemzése során arra az alábbi eredményekre jutottunk.

1. Szeged városa körül, egy 10 km sugarú körben egy hermetikusan záródó vízgyűrű található, melynek fő elemei a Maty-ér, a Fehértó, a Fertő-láposa és a Tisza, illetve annak kapcsolódó elemei. Ezek medencéi minden esetben kapcsolatban állnak egymással, azaz ténylegesen folyamatos vízfelületet képeztek.
2. A vízgyűrű a Maty-ér mentén 200–400 m, északon 1 km, keleten pedig 1,5 km széles, azaz nehezen áttekinthető és

még nehezebben átjárható, a körülzárt terület tehát szinte megközelíthetetlen.

3. Az árvízi veszélyeztetettséget vizsgálva arra jutottunk, hogy két különböző adottságú részre oszthatjuk a területet. A keleti felében a Tisza és kapcsolódó vízrendszerének dinamikus vízrajza dominál. Az itteni területek az évenkénti 2, néha 3 árvíz miatt az év nagy részében elöntöttek. Az elöntés mértékét fokozza, hogy a terület jórészt lefolyástalan medence, ezért csak hosszú napok után szárad ki a terület.
4. A vizsgált terület mási része statikus, kiegyensúlyozott, érdemi árvízi veszélyt nem jelent. A Maty-ér és a Fehértó a szomszédos Homokhátságról ide folyó vizeket tárolja és őrzi, és ezek mozgása soha nem annyira szélsőséges, hogy árvizet okozzanak. Fontos továbbá, hogy e medencék partjain kialakult hátaK olyan magasak, hogy megakadályozzák az áradást.
5. A dinamikus vízrajzi elemek lefolyási iránya É–D, és a mai Szeged É-i, ÉK-i keleti részén húzódik. A Szillér, Annus-ér és más kisebb erek a középkori Felsővároson keresztül folytak a Tisza felé, és lényegében körbefolyták annak kis szigeteit, jelentősen leszűkítve a hasznosítható területeket.
6. Szeged 19. századi lakott területeinek jelentős része ideiglenesen, vagy tartósan vízzel borított volt, az alacsony fekvése miatt pedig rendszeresen elöntött. Csak az a 3 kis sziget emelkedett ki a környezetéből, amelyen a középkori

város 3 magja, a Belváros (Palánk), Felsőváros és Alsóváros kialakult. Azonban a nagyobb árvizek esetén ezek sem nyújtottak biztonságot.

7. Az árvízi elöntés miatt a vizsgált területnek közel a fele rendszeresen elöntött és ezért megtelepedési szempontból nem alkalmas helyszín.
8. A vizsgált területet lezáró vízgyűrűn 6 olyan pontot lehet felfedezni, amelyeken a szárazföldi közlekedés eszközeivel át lehetett jutni. Ezek a pontok Szeged megközelítésének fontos stratégiai pontjai, melyen az ősi utak áthaladtak és biztosították a kapcsolatot a külvilággal.
9. Ezek az átkelőhelyek eddig ismeretlenek voltak a kutatás előtt, ilyen funkcióval senki nem azonosította ezeket. Köztük bemutatunk 3 olyan konkrét út részletet is, amelyet régészeti módszerekkel sikerült igazolnunk.

A domborzati adottságok elemzése során arra jutottunk, hogy az alacsony fekvése miatt csak néhány olyan helyet találunk, amely magasságával biztosította azt, hogy nem önti el a Tisza. Ilyen terület található:

10. A Maty-ér, a Fehértó és a Fertő-láposa partjai mentén kialakult hátaikon, ahol a felszíni vizek is statikusak, és a hátaik mentén jó adottságú termőföldek is vannak,

11. A várost övező un. szőlőhegyeken, amelyeknek viszont nincs érdemi élővízi kapcsolata, ezért kevésbé alkalmasak megtelepedésre.
12. Néhány érháton a Tisza alacsony ártérében, amelyek rendszeres elszigetelődtek az áradások alkalmával, területük kicsi és kevés művelhető földje van.
13. Szeged lakott részein, a három városrész kis szigetein. A kis szigeteken azonban nincs hely élelemtermelő gazdálkodásra, ezért e területek eltartó képessége igen alacsony. Az áradások és az ideiglenes vagy állandó felszíni vizek nemcsak a gazdálkodást, de a megközelítést is megnehezítették.

Összességében a vízrajzi és domborzati adatságok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy Szeged középkori lakott részei kevésbé voltak alkalmasak a tartós megtelepedésre, ezért nem ismerünk innen régészeti lelőhelyeket. A rendelkezésre álló kis szigetek nemcsak kevés védelmet nyújtott az árvízi fenyegetettséggel szemben, de eltartó képessége is igen alacsony volt.

Ugyanezek adottságok elemzése alapján sikerült meghatározni olyan területeket, amelyek jó és kedvező életföldrajzi körülményeket teremtettek az itt megtelepedni szándékozó népek számára. A felszíni vizek nyugalmi állapota, a vizek menti háta, a közeli jó minőségű termőföldek nagysága, a felszíni vizek vízhozama alapján

ilyen helyszín volt a Maty-ér menti kb. 500–1000 méteres sáv, illetve a Fehértó és a Fertő-láposa déli partján lévő ugyanilyen széles sáv.

Ezen területeken közül is ki kell emeljük azokat a körzeteket, amelyek a kivezető utak menti átkelőhelyek mentén találhatóak. Részletesen adatolt vizsgálattal, írott források elemzésével igazoltuk azt, hogy a modern kor előtti polgári és katonai közlekedésben milyen fontos szerepe volt a meglévő úthálózat és a létező folyami átkelőhelyek használatának. Ezen kötöttségek miatt arra következtettünk, hogy a Tisza-Maros torkolat irányába haladó minden szárazföldi utazásnak a vízrendszer átjáróin kellett áthaladnia. Ezért e pontokat polgári és katonai értelemben is stratégiai pontként kezeltünk.

Mivel pedig a Maros torkolatának környéke, a középkori Szeged területe tartós megtelepedésre kevésbé volt alkalmas, ezért a torkolat ellenőrzését el lehetett látni az odavezető utak és a fenti átkelőhelyek ellenőrzésével is, ahhoz nem kellett közvetlenül a Tisza parton megtelepedni.

Ezt a feltevésünket sikerült igazolnunk a vizsgált területen található avar kori temetők részletes statisztikai elemzésével, de hasonló következtetésre jutottunk a honfoglalás kori lelőhelyek esetében is.

Szeged lakott részei a magyar középkor előtt valószínűleg jórészt lakatlanok voltak. A terület benépesítése a város kialakulása azt követően indult meg, amikor az erdélyi sókereskedelem miatt

szükség volt arra, hogy a tiszai kikötőben állandó népesség legyen jelen. E tevékenység, és a hozzá kapcsolódó ipari és más szolgáltatási tevékenységek végzői telepedhettek meg itt elsőként nagyobb létszámban és lettek a város fejlődésének elindítói.

Ebben minden bizonnyal szerepe lehetett annak a klíma optimumnak is, amely szárazabb éghajlatával valószínűleg jelentősen csökkentette az árvízi veszélyt, és lakott részek, vagy környezetük vízzel borítottságát.

A nedvesebbé váló éghajlat következtében romló életkörülményeket azonban az addigra már gazdaságában, szerkezetében és szervezettségében is megerősödő város és lakossága évszázados, és évről évre tartó árvíz elleni küzdelemmel de legyőzte ezzel biztosítva Szeged töretlen fejlődését.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk

1. Szalontai, Cs. - Sümegi, P. - Molnár, D. Sávai, Sz. Náfrádi, K. 2014: Historical geographical studies from Szeged-Öthalom area (SE Hungary). Archaeometry Workshop, in press 2014.
2. Persaits, G. – Gulyás, S. – Náfrádi, K. – Sümegi, P. – Szalontai, Cs.: Phytolith aided paleoenvironmental studies from the Dutch Neolithic. Central European Journal of Geosciences. In press 2014.
3. Szalontai Csaba – Károly László: Runiform fragments of the late avar period from Hungary. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung 66/4 (2013), 365–396.
4. Csaba Szalontai – Ilona Bede: Données archéologiques sur le système défensif des Avars le long des cours d'eau de la région de Szeged (Sud de la Hongrie). In: Des fleuves et des hommes à l'époque mérovingienne. Territoire fluvial et société au premier Moyen Âge (V^e–XIIe siècle). XXXIIIe journées Internationales d'Archéologie mérovingienne. de l'Association française d'Archéologie Mérovingienne (AFAM). Strasbourg 2012. Red.: Edith Peytremann (Befogadó nyilatkozattal)
5. Bede, Ilona – Szalontai, Csaba. (2012): Archäologische Angaben über awarisches Verteidigungssystem entlang Flüssen der Umgebung Szeged (Süd-Ungarn). In: Offene Landschaften. Archäologie – Geschichte – Geographie 31, 2013. Hg. Heinrich-

- Tamaska, O. – Hardt, M. – Révész, L. – Schenk, W.. Bonn 2013. sajtó alatt (Befogadó nyilatkozattal)
6. Szalontai Cs.: A Maty-ér szerep és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. — The role and importance of the Maty Stream in the settlement history of Szeged neighbourhood. In: Környezet - Ember - Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde. Szerk.: Kreiter, A. – Pető, Á. – Tugya, B. Budapest 2012, 123–138.
  7. Szalontai Csaba: Két víz között. Hatalmi és stratégiai központ váltás Szeged környékének településtörténetében. In: Vízhasználat, vízszabályozás és társadalom a 13–20. századi Magyarországon. Szerk.: Horváth Gergely Krisztián. Budapest 2014. sajtó alatt. (Befogadó nyilatkozattal)
  8. Szalontai Cs.: Az utolsó „védvonal”. Gondolatok a Maty-érről. Szeged. Várostörténet, kulturális és közéleti magazin. 23. évf. 5. szám. 2011, május 41–47.
  9. Szalontai Cs.: Az utolsó „védvonal”. Gondolatok a Maty-érről II. Szeged. Várostörténet, kulturális és közéleti magazin. 24. évf. 2. szám. 2012, február 8–13.
  10. Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról. — Vorbericht über die sarmatenzeitlichen Siedlung- und Gräberfeldfreilegungen in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma. In: Hadak útján. A népvándorlás kor

fiatal kutatóinak 10. konferenciája. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 59–78.

11. Szalontai Cs.: Múltidéző utazás a jövőbe. Régészeti ásások az M5 autópálya Csongrád megyei szakaszán. — A Past-evoking trip to the future. Archeological excavations along the Csongrád County section of motorway M5. In: László J.: Kíváncsi túrák az Alföldön Barangolások az M5-ös mentén. — Curios Trips at the Great Plain. A Ramble along Motorway M5. Budapest 2001, 5–11, 81–87.
12. Szalontai Cs. – Tóth K.: Látogatás egy szarmata faluban. — Visiting a village of the sarmatian age. In: László J.: Kíváncsi túrák az Alföldön Barangolások az M5-ös mentén. — Curios Trips at the Great Plain. A Ramble along Motorway M5. Budapest 2001, 12–17, 88–93.
13. Szalontai Cs.: Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. — Museological research along the alignment of the M5 motorway. In: Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. — On the road! Museum research along the intended route of the M5 Motorway. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 11–27.
14. Szalontai Cs. – Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I. (26/68. M5 Nr. 33. lelőhely). — Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I (26/68. Site M5 No. 33). In: Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. — On the

- road! Museum research along the intended route of the M5 Motorway. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 63–67.
15. Szalontai Cs. – Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (26/72. M5 Nr. 34. lelőhely). — Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II (Site 26/72 No. 34, M5 Motorway). In: Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. — On the road! Museum research along the intended route of the M5 Motorway. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 69–81.
  16. Szalontai Cs. – Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (26/73. M5 Nr. 35. lelőhely). — Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (Site 26/73. M5 No. 35). In: Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. — On the road! Museum research along the intended route of the M5 Motorway. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 83–96.
  17. Szalontai Cs.: Régészeti feltárások az M5 autópálya nyomvonalán Csongrád megyében (1993–2004). — Archeological Excavations Along the Alignment of the M5 Motorway in Csongrád County (1993–2004). In: ÉPKO 2005. IX. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia. 9th International Conference of civil engineering and architecture. Szerk.: Köllő G., Csíksomlyó–Șumuleu Ciuc 2005, 228–236.
  18. Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. (Előzetes beszámoló az M5-ös autópályán feltárt lelőhelyekről). In: „Hadak útján...” XV.

Tatbányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Szerk.: László J. – Schmidt Mayer R. Tatabánya 2006, 97–109.

19. Szalontai Cs.: Beszámoló az M5 autópálya nyomvonalának előzetes régészeti feltárásáról. (Eredmények, tapasztalatok, tanulságok). MKCsM 1999/2000, Szeged 2001, 3–20.
20. Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Vaskori település Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyről. MKCsM (2004) Szeged 2005, 139–144.
21. Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyről. MKCsM (2004) Szeged 2005, 145–162.
22. Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Beszámoló a Kiskundorozsma-Subasán megtalált „híd” feltárásának folytatásáról. MKCsM (2004) Szeged 2005, 163–170.